

DOI: <https://doi.org/10.30546/2309-1347.90.2025.010>

H Ü Q U Q L A W

UOT 342.7(479.24):061.2

MEHRİBAN BABAXANOVA
**Azərbaycan Dillər Universitetinin
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının dosenti,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru**
e-mail: mbabakhan@yahoo.com

VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ HAQQINDA KLASSİK KONSEPSİYALAR

Adətən, dövlətdən fərqlənən sosial həyat sferası vətəndaş cəmiyyəti adlandırılır. Bu isə onunla bağlıdır ki, fəlsəfi-hüquqi sosiologiya hüququn sosial təbiətinə təməlli fakt kimi yanaşır, hüquq, dövlət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyətini aşkar etməyə səy göstərir və nəhayət, hüququn cəmiyyətin inkişafında hansı rolu oynadığı sualına cavab verir. Bu isə fəlsəfi-hüquqi sosiologiyanın öyrənmə predmetinin başlıca məzmununu təşkil edir. Məhz bu cəhətdən də vətəndaş cəmiyyəti sosial həyat sferası kimi xarakterizə olunur.

Vətəndaş cəmiyyətinə eyni zamanda da xüsusi şəxslərin mütləq azadlığı, sərbəstliyi sferası qismində baxılır. Belə mütləq azadlıq xüsusi şəxslərin bir-birinə münasibətində təzahür edir. Bu mənada dövlət siyasi cəhətdən mütəşəkkil olan subyektlərin qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənmiş məkanı hesab olunur. Məsələn, hüquq fəlsəfəsində belə hesab edilir ki, biz vətəndaş cəmiyyətində hər hansı siyasi fiqurla deyil, şəxsi mənafe və maraqların daşıyıcısı olan insanla, mülki hüquqların subyekti və mülki münasibətlərinin iştirakçısı ilə qarşılaşırıq.

Deməli, vətəndaş cəmiyyətində məhz şəxsi, insanlar arasındakı xüsusi münasibətlər

aparıcı rola malikdir. Həmin münasibətlərin tənzimlənməsində isə əsas rol mülki hüquqa məxsusdur. B.N.Çiçerin yazırdı ki, “vətəndaş cəmiyyəti – bu, mülki və ya xüsusi hüquqla idarə olunan şəxslər arasındakı şəxsi münasibətlərin məcmusudur. Bu məcmuya ayrı-ayrı şəxslərdən başqa, onların təkamül etdikləri xüsusi ittifaqlar da daxildir” [11, s.166].

Vətəndaş cəmiyyəti qeyri-dövlət xarakterli ictimai münasibətlərin və institutların bütöv bir sistemindən ibarətdir. Belə ictimai münasibətlər və institutlar fərdi azadlıqların, vətəndaşların hüquq bərabərliyi, onların müstəqilliyi və özünütəşkili prinsiplərinin realizəsi əsasında formalaşdırılır. Vətəndaş cəmiyyətini dövlətdən fərqləndirən biri də məhz bundan ibarətdir.

Bərabərhüquqlu, sərbəst və işgüzar fəaliyyət fərdlərin birliyindən ibarət olan azad vətəndaş kollektivinin mövcudluğu vətəndaş cəmiyyətinin mühüm meyarıdır. Bu cəhətdən aşağıdakı sferaların mövcud olması vətəndaş cəmiyyəti üçün əhəmiyyət kəsb edir:

- öz fiziki və digər tələbatlarını rəhbər tutan ayrı-ayrı fərdlərin mövcudluğu;
- ayrı-ayrı fərdlərin öz məqsədlərinə nail olmaq səylərinin olması;

- birlikdaxili mənafeələrin üstün tutulması;
- hər kəsin və hamının şəxsi maraqlarının nəzərə alınması və s.

Yuxarıda göstərilənlər elə sferalardır ki, burada xüsusi şəxs öz maraqların istədiyi müsbət istiqamətdə realizə edir. Həmin sferalarda özünüməyyənləşdirmə fərdiyyətçiliyi sərbəstliklə yanaşı şəxsi istəklərin təmin olunmasına yönələn tələbləri irəli sürür. Ona görə də vətəndaş cəmiyyətində qarşılıqlı təsirin ümumi sferası yalnız fərdlərin mənafeələrinə uyğun olduğu qədər ümumi məkan hesab olunur. Ayrı-ayrı fərdlərin istək və məqsədlərinə uyğun gəlməyən məkan vətəndaş cəmiyyəti üçün səciyyəvi hesab edilmir.

Aydın ki, tarixən təşəkkül tapmış “vətəndaş cəmiyyəti” termini aşkar şəkildə öz adı (yəni işarə edildiyi adla) ilə uyğunluq təşkil etmir. Zira, vətəndaş cəmiyyəti deyil, məhz dövlət vətəndaşların birliyi, məcmusu hesab olunur. Dövlət insanların siyasi birliyini formalaşdıran fenomen kimi təzahür edir və özündə təşəkkül tapmış cəmiyyətlə özü arasında qarşılıqlı əlaqələrin və təsirin formalaşmasına meyli edir. Tarixən ənənəvi cəmiyyəti əvəz etməyə meyilli olan vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən kənarda mövcud ola bilməz. Çünki vətəndaş cəmiyyətinin əvəz etdiyi ənənəvi cəmiyyətdə dövlət praktiki olaraq hökmran olan elita ilə üst-üstə düşürdü. Bu elita əhali kütləsindən sosial-iqtisadi və siyasi-hüquqi statusuna görə fərqlənən əlahiddə əhali qrupunu təşkil edirdi. Lakin həmin elita hələ vətəndaş cəmiyyəti deyildi. Çünki vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü müxtəlif kollektiv strukturların varlığı vasitəsilə baş vermişdi. Həmin strukturlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- a) azad şəhərlər;
- b) kommunalar;
- c) sənətkarların gildiyası;
- d) ayrı-ayrı sənətkarların korporasiyaları.

Fikrimizcə, məhz qeyd edilən strukturlar (bunlar sosial institutlar da adlandırmaq olar) tədricən “aşağıdan” siyasi demokratiyanın təbii mühitini formalaşdırmışlar.

Göstərmək lazımdır ki, vətəndaş cəmiyyətinin ilkin elementləri Qərbi Avropada artıq yetkin Orta əsrlər dövründə təşəkkül tapmışdır. Həmin dövr isə iri şəhərlərin artması və yenilərinin meydana gəlməsi, eləcə də bazarların formalaşması və dövlətlər arasında iqtisadi-təsərrüfat əlaqələrinin yaranması ilə əlamətdar olmuşdur. Məhz belə şəraitdə vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkül tapmaqda olan elementlərinə aşağıdakı təsəvvürlər aid oluna bilər:

- kiminsə tərəfindən üstünlüyün olmadığı azadlıq;
- hamının qanun qarşısında bərabərliyi prinsipi;
- mülkiyyət hüququ;
- şəxsi həyat hüququ;
- fərdlə müxtəlif insan qrupları, insan kollektivləri arasında əlaqə (kontrakt) münasibətləri institutu.

Qeyd edilən təsəvvürlərin tədricən püxtələşməsi nəticəsində Qərbdə dövlətdən asılı olmayan sosial institutların sistemi formalaşmağa başlamışdır. Bu institutlar şəxsi mənafeələr uğrunda çalışan ayrı-ayrı fərdlərin və insan kollektivlərinin öz imkan və qabiliyyətlərini özünürealizə etməsi üçün əlverişli şəraitin təmin olunmasına xidmət edirdilər.

Belə bir cəhəti qeyd etmək zəruridir ki, vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətlər adətən, mürəkkəb, əksər hallarda isə münəqişəli xarakter daşmışdır. Vətəndaş cəmiyyətinin kifayət qədər inkişaf etməməsi dövləti öz hüquqlarının uzurpasiyasına təhrik etmişdir. Dövlət sanki vətəndaş cəmiyyətinin funksiyalarını özü üçün mənimsəmək məcburiyyətində qalmışdır. Bunu aşağıdakı bir sıra amillərlə izah etmək olar.

Tədqiqatçıların mülahizəsinə görə, erkən Orta əsrlərin ideologiyası vətəndaş cəmiyyəti

elementlərinin bərqərar olduğu şəraitdə artıq “ömrünü başa vururdu” [10, s.76]. Katolik kilsəsinin şəraiti qoruyub saxlamağa göstərdiyi mənəvi qəyyumluq dünya ölkələri üçün artıq yükə çevrilmişdi. İntibah isə dövrüm astanasında idi.

Digər tərəfdən, təbii insan söyləri dini - fəlsəfi baxışları dəyişdirmək, sosial-siyasi görüşlərin istiqamətinə yeniliklər gətirməkdə idi [6, s.173].

Nəhayət, başlıca problemlərdən biri insan hüquqlarına münasibətin dəyişməsi idi. Əgər vətəndaş cəmiyyəti insan hüquqlarını təmin edirsə, dövlət isə bu təminatı insan deyil, vətəndaş hüquqlarında görür. Birinci halda söhbət əlahiddə sosial varlıq olmaq etibarilə şəxsiyyətin yaşamaq, azadlıq, xoşbəxtliyə səy göstərmək və s. hüquqları, ikinci halda isə onun siyasi hüquqları haqqında gedir. Fikrimizcə, məhz belə hüquqi söylər vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə daim mürəkkəbliklər və ziddiyyətlərlə müşahidə edilmişdir. Belə konsepsiyaların ilk mütəfəkkirlərinə Hegeli, Marksı və Frankı aid etmək olar.

F.Hegelin vətəndaş cəmiyyəti (mülki cəmiyyət) haqqında müddəalarının təhlilinə keçməzdən əvvəl Kantın fəlsəfədəki etik-hüquqi görüşləri üzərində qısa şəkildə dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Görkəmli klassik alman filosofu İmmanuil Kant (1724-1804) yeni ideyaların meydana gəlməsində özünəməxsus elmi xidmətləri olmuş yeni tip insanlardan biri hesab olunur. O, dünya fəlsəfəsinin öz novatorluğu ilə seçilən ən parlaq simalarından biridir. Onun “Xalis ağılın tənqidi”, “Praktiki ağılın tənqidi”, “Mənəviyyatlar metafizikası”, “Hüquq haqqında təlim” və s. ümumfəlsəfi traktatları öz müəllifinə intellektual şərəf gətirmişdir.

İ.Kantı bu sözün əsl mənasında yurisprudensiya, daha dəqiq desək, qeyri-normativ yurisprudensiya maraqlandırır. Mütəfəkkirin hüquq haqqında təlimində qarşıya qoyduğu əsas vəzifə hüquq və əxlaqın qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiq edilməsi idi. Ona görə də Kant hüquq haqqında danışarkən “azadlıq” kateqo-

riyasını həm hüquq, həm də əxlaq üçün ümumi kateqoriya kimi qiymətləndirirdi.

Məhz İ.Kant fəlsəfəsinin köməyi sayəsində şotlandiyalı əxlaqşünasların təfəkküründə bir vaxtlar mərkəzi yet tutan bəzi mövzular tamamilə yeni görüntü və məzmun əldə etmişdi. Vətəndaş cəmiyyəti ənənəsinə xas, yəni məxsusi və fərdi, ümumbəşəri və sosial amillər arasındakı əlaqənin tapılması problemi dondurulmuş halda təzahür edir.

İ.Kantın ideyasına görə həqiqi hüquq öz əsasını hüquqda (daha dəqiq deyilsə, fəzilətdə) tapa bilməz. Ona görə də şəxsi əxlaqi bir kateqoriya olmaq etibarilə Kantı maraqlandırmır. Deməli, fəzilətli davranış prinsipi hüquqi davranış prinsipində əriyə bilməz. [7, s.153] “Mənəviyyat haqqında təlimin ən yüksək müddəası belə deyir: eyni zamanda da ümumi qanun qüvvəsinə malik olan maksimuma uyğun davran” [7, s.153]. Fikrimizcə, alman filosofu əxlaqın deyil (baxmayaraq ki, əxlaq hüquqdan çox-çox əvvəllər yaranmış və onun nüvəsində formalaşmışdır), məhz hüququn üstünlüyü və birinciliyini qəbul edir, eləcə də cəmiyyətin və dövlətin hüquqi qanunlarla idarə olunmasına tərəfdar çıxırdı. Buna görə də mütəfəkkir hüququn aliliyinə söykənən hüquq dövlətin fəlsəfi prinsiplərini tərəddüd etmədən irəli sürmüşdür. Həmin prinsiplər öz aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır.

Vətəndaş cəmiyyəti ideyasının nöqtəyi-nəzərindən Kantı idrakın təsir qüvvəsi ilə əxlaqi sfera arasındakı qarşılıqlı əlaqəni qoruyub saxlamaq üçün əzmlə mübarizə aparan elm fədaisinə bənzətmək olar. Kant azadlıq və bərabərlik prinsiplərini özünün fəlsəfi təliminin bir növ mərkəzi antropologiyasına, əsas doktrinasına çevirmişdi. Mütəfəkkir fərdi hüquqları (mülki azadlıq və siyasi bərabərlik hüquqlarını) ümumbəşəri idrakın mütərəqqi təsirləri ilə birləşdirmişdi. Onun mütləqiyyətçi dövlətə qarşı etirazlarında mülki məcburiyyətlərdən azad edilmiş tələbkar vətəndaş mövqeyi nəzərə çarpır ki, bunu da vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının əsas elementlərindən biri qismində təsəvvür etmək mümkündür.

İ.Kant hər hansı fərdi mövqeyi ümumbəşəri mövqedən ayırmırdı. Hüquq (o cümlədən şəxsi “hüquqlar”) müstəqil fərdin bəşəri varlığın bir hissəsi kimi təsəvvür etməyə imkan verir. Ayrı-ayrı fərdlər, bütövlükdə bəşəriyyət özünü dərk etdikcə müstəqilliyinin, azadlıq və bərabərliyin qarşılıqlı vəhdəti yaranır. Kantın “Praktiki ağılın tənqidi” traktatında ümumbəşəri idrakla mənəvi qanunun qarşılıqlı təsiri təşəkkül tapır. Mütəfəkkirin fikrincə, “bu, azadlığın müstəqilliyi baxımından mənəvi qanunun mübtədasıdır. Mənəvi qanuna uyğun olaraq hər bir istək (vətəndaş cəmiyyəti istəyi də daxil olmaqla)”, hətta hər bir şəxsin şəxsi istəyi yalnız onun özünə yönəlib rəşional varlığın müstəqilliyi ilə bağlanmış sazişin şərtləri ilə məhdudlaşır... Deməli, hər bir şərt fərdin son məqsədlərindən biri kimi istifadə oluna bilər...” [7, s.209].

İ.Kantın hüquq haqqında təliminin (hüquq fəlsəfəsinin) inkişaf etdirilməsi estafetini XVIII əsrin sonu və XIX əsrin birinci yarısında Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831) öz əlinə aldı. F.Hegel fəlsəfəsi, xüsusilə də onun dövlət və hüquq haqqında təlimindən danışan elə bir tədqiqatçı tapılmaz ki, Hegeli burjuva ideoloqu, onun dövlət haqqında təlimini isə burjuva dövlət sisteminin, daha dəqiq desək, Prussiya monarxiyasının müdafiəçisi adlandırmasın.

F.Hegelin hüquq fəlsəfəsində vətəndaş cəmiyyətinə dair fəlsəfi ideya cəmiyyətin və dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında diskussiyalar gedişində formalaşmışdır. Təsədüfi deyildir ki, vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının işlənilib hazırlanması sahəsində xüsusi xidmət də məhz F.Hegələ məxsusdur. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq vətəndaş cəmiyyətinin sosial həyatı ailənin etik aləmindən və dövlətin ümumi həyatından radikal surətdə fərqlənir. Konsepsiyada ifadə edilən mühüm cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, dövlətə məxsus ümumi həyat öz kütləvililiyi (totallığı) ilə rəşional şəkildə strukturlaşdırılmış siyasi cəmiyyətin zəruri məqamında təzahür edir. Bu müstəvidə hüquq özünə bilavasitə xas olan məziyyətləri ilə cəlb edir.

F.Hegelin ideyasına uyğun olaraq hüquq haqqında fəlsəfi elmin predmeti hüquq ideyası, hüquq anlayışı və onun gerçəkləşməsidir. Hüquq haqqında elm fəlsəfəsinin bir hissəsidir. Buna görə də o, predmetin təfəkkürü, zəkası kimi ideyanı anlayış əsasında inkişaf etdirməli və ya predmetin özünün immanent inkişafını müşahidə etməlidir [1, s.65].

Mütəfəkkir buna müvafiq surətdə müsbət hüquq adlandırdığı hüququn inkişafında aşağıdakı iki aspektin mövcudluğu göstərdi:

- 1) hüququn tarixi əsaslar üzərində inkişafı (filosof hüququn tarixi inkişafı haqqında danışarkən onun xüsusi inkişaf və təkamül, məzmun etibarilə dəyişkənliyini nəzərdə tuturdu);
- 2) hüququn bilavasitə öz anlayışlarından irəli gələn inkişafı (bununla əlaqədar qeyd etməyimiz zəruridir ki, bu vaxtdək hüququn tam anlayışı verilməmişdir və ehtimal ki, F.Hegel müxtəlif tarixi mərhələlərdə ayrı-ayrı nəzəriyyələrdə verilmiş anlayışları nəzərdə tuturdu).

F.Hegel hüququ ruhi hadisə kimi müəyyənləşdirir və onu iradə, azadlıq anlayışları ilə qırılmaz əlaqədə izah edirdi. O, azadlığı iradənin substansiyası və müəyyənliyi, iradəni isə hüququn çıxış nöqtəsi kimi götürür, hüquq sistemini ruhun özü ilə ikinci təbiət kimi yaradılan gerçəkləşmiş azadlıq səltənəti hesab edirdi.

Həqiqətən də iradə və azadlıq, azad iradə anlayışlarından kənarda təsəvvür edilən hüquq, yəni “azadlıq səltənəti izah oluna bilməz. Hegel “azad iradə”, yaxud “iradə azadlığı” haqqında anlayışı öz dövründə mövcud olmuş empirik-psixoloji yanaşma üsulunun tənqidinə əsaslanmaqla izah etmişdir. Bu üsul ondan ibarətdir ki, iradə haqqında təsəvvür “iradə” anlayışının tərifini hasil və qeyd etmək üçün ilkin şərt və ya müqəddimə kimi götürülürdü. İradə azadlığının şüur faktı olması onun sübutu qismində təsəvvür edilirdi. F.Hegel isə belə yanaşmanı yanlış hesab edir. Mütəfəkkir özünün “Ruh fəlsəfəsi” əsərində iradə azadlığı

problemi haqqında şərh etdiyi mülahizəsinə istinadən yazır ki, “azadlığın deduksiyası, eləcə də iradə və azadlığın mahiyyəti yalnız tamla bağlı ola bilər” [2, s.368].

Hegelin yuxarıda əsaslandırıdığı bu müddəanın əsas əlaməti, onun özünün yazdığı kimi, ondan ibarətdir ki, “ruha ən yaxın olan intellektir və intellektin öz tərifləri, müəyyənlikləri vasitəsilə irəliyə, yəni hissdən təsəvvür vasitəsilə təfəkkürə hərəkəti onun özünü iradə kimi yaratması yoludur, bu iradə isə praktiki ruh qismindəki intellektir” [2, s.371].

Beləliklə, F.Hegelin insanın gerçəkliyə münasibətinin praktiki və nəzəri məqamlarını qarşılıqlı vəhdətdə nəzərdən keçirir.

F.Hegelin dövlət və hüquq haqqında təlimində inkişafda götürülən problemlərdən biri də hüququn azad iradə ilə münasibətinin izah edilməsidir. O bu məsələnin şərhinə iradənin azadlığı və onun özbaşınalığı arasındakı əlaqə haqqında mövcud olan adi təsəvvürün tənqidi ilə başlayır, lakin ilk növbədə hüququn müsbət olması xassəsi üzərində dayanaraq yazır: “hüquq, ümumiyyətlə, müsbətdir və o, aşağıdakılarda ifadə olunur:

- a) özünün dövlətdə gücə malik olmasından ibarət forması sayəsində bu qanuni nüfuz (avtoritet)onun haqqında idrakın prinsipini, müsbət hüquq haqqında elmi ifadə edir;
- b) öz məzmununa görə bu hüquq onun daşıyıcısı olan xalqın milli xarakterinin əzəlliyi, tarixi inkişaf səviyyəsinə və təbii zərurət sferasına məxsus olan bütün əlaqələri sayəsində müsbət elementə malikdir;
- c) hüquqi qanunvericilikdə verilmiş sistemində ümumi anlayışların, predmetlərin və halların xarakterinə kənardan verilmiş xüsusiyyət tətbiqini-spekulyativ təfəkkürlə və anlayışın inkişafı ilə deyil, xüsusiyyətin ümumiyyəti artıq mücərrəd empirik təfəkkürə daxil edilməsindən ibarət tətbiqinin zəruriliyində ifadə olunur;

- d) gerçəklikdə qərarın qəbul olunması üçün tələb edilən sonuncu təriflər sayəsində öz ifadəsini tapır [1, s.67].

F.Hegelin yuxarıdakı mülahizəsinə görə iradənin azadlığına dair fikir özbaşınalığı haqqında təsəvvürdən ibarətdir.

F.Hegel hüquq deyərək, özünün qeyd etdiyi kimi burada təkcə “hüquq” məfhumu altında adətən başa düşülən mülki hüquq deyil, həm də bura daxil olan əxlaqı, mənəviyyəti və ümumdünya tarixini nəzərdə tutur. Çünki hər bir anlayış fikri həqiqətə müvafiq surətdə birləşdirir. Hegel əsasən cəmiyyətdə ictimai münasibətləri tənzimləyən hüququ nəzərdə tutur, onun cəmiyyətin gələcək sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayacağına xüsusi diqqət yetirirdi. Baxmayaraq ki, mütəfəkkir “vətəndaş cəmiyyəti” anlayışından adını əsərlərində xatırlatmır, lakin belə bir cəmiyyətin azad iradə, hüquq bərabərliyi və siyasi azadlıqlar əsasında qurulacağına inanırdı.

F.Hegel formal, yəni mülkiyyət hüququnun və əxlaqın – bu iki sferanın həqiqətini mənəviyyətlə bağlayır. Bu da təsadüfi deyil. Artıq qeyd edildiyi kimi, vətəndaş cəmiyyəti mənəviyyəti zəngin olan fərdlərin zad və firavan cəmiyyətidir. Mütəfəkkir mənəviyyəti iradə anlayışı və fərdin (hüququn subyektinin) iradəsinin vəhdəti kimi müəyyən edir, təbii hiss və sevgi formasında mövcud olan ailəni isə mənəviyyətin ilkin forması adlandırır. Mənəviyyətin ikinci pilləsində vətəndaş cəmiyyəti, üçüncü pilləsində isə dövlət durur.

Beləliklə, F.Hegelin görüşlərində vətəndaş cəmiyyətinə dair fəlsəfi ideya cəmiyyətin və dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında diskussiyalar gedişində formalaşmışdır. Təsadüfi deyil ki, vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasında alman filosofunun xüsusi xidməti vardır. F.Hegelin konsepsiyasına uyğun olaraq vətəndaş cəmiyyətinin sosial həyatı ailənin etik aləmindən və ümumi dövlət həyatından əsaslı surətdə fərqlənir. Vətəndaş cəmiyyətinin sosial həyatı rəsonal şəkildə strukturlaşdırılmış siyasi cəmiyyətin zəruri məqamlarını özündə ehtiva edir.

F.Hegelin fəlsəfi ideyasında təqdirəlayiq cəhətlərdən biri bazar iqtisadiyyatının, sosial siniflərin, korporasiyaların, sosial institutların vətəndaş cəmiyyətinə daxil edilməsidir. Bunun başlıca vəzifəsi isə cəmiyyətin həyatı qabiliyyətinin təmin edilməsi və mülki hüquqların realizəsindən ibarətdir. F.Hegelin fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti elə xüsusi şəxslərdən, sosial siniflərdən, qruplardan və institutlardan ibarətdir ki, bunların bir-birinə qarşılıqlı təsiri mülki hüquqla tənzimlənir və belə tənzimləmə siyasi dövlətdən asılı deyil. Hegel belə bir nəticəyə gəlirdi ki, vətəndaş cəmiyyəti nəinki “ümumi” və siyasi mənafeələr, həm də xüsusi, daha dəqiq desək, xüsusi mülkiyyət mənafeələri sferasıdır.

Mütəfəkkir yazır: “Biz nəzərdə tuturuq ki, vətəndaş cəmiyyətindən hər kəs özü üçün məqsəddir, qalan hər şey onun üçün heç nədir. Ancaq digər şəxslərlə əlaqədən kənarda öz məqsədlərini əldə edə bilməz, odur ki, bu digərləri xüsusi məqsədləri üçün vasitədir. Ancaq xüsusi məqsəd digərləri ilə əlaqə vasitəsi ilə özünə ümumilik forması verir və bununla birlikdə başqalarının da xeyrini təmin edir. Xüsusi ümumiliyin şərtləri ilə bağlı olduğundan bütöv bütün xüsusiyyətlərin, zəka şüası ilə idarə olunan bütün istəklər dalğasının axıb töküldüyü təsadüfi doğruluqların və xoşbəxtliklərin vasitələndiyi zəmindir. Ümumiliklə məhdudlaşanların xüsusiyyət təkləməsidir (mayadır) ki, bununla hər bir xüsusiyyət öz xoşbəxtliyinə kömək edir” [1, s.224].

Göründüyü kimi, F.Hegel vətəndaş cəmiyyətinə fərdlərin məcmusu qismində baxırdı. Məhz şərtlərin məcmusu əməyin köməyi ilə öz gündəlik tələbatlarını ödəyirdi. Lakin fərdlərin məcmusu deyil, bilavasitə dövlətin özü tarixi tərəfinin hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Yeni tarixin hərəkətverici qüvvəsi konkret şəxsiyyət, yaxud şəxsiyyətlərin məcmusu deyil, cəmiyyətin siyasi təşkilatı olan dövlətdir.

F.Hegelin ideyasına uyğun olaraq “vətəndaş cəmiyyətinin prinsiplərindən biri xüsusi kimi, tələbatlar məcmusu və təbii zərurət və iradiliyin qarışığı kimi özü üçün məqsəd olan konkret şəxsiyyətdir - ancaq başqa xüsusi

özü kimi önəmli qarşılıqlı əlaqədə olan şəxsdir, çünki o öz iddialarını açıqlayır və özünü ancaq başqa xüsusi şəxslə vasitələnməmiş şəxs kimi, bununla birlikdə bütünlüklə ümumilik forması - vətəndaş cəmiyyətinin digər prinsipi ilə vasitələnməmiş şəxs kimi təmin edir” [1, s.224].

Vətəndaş cəmiyyətini və siyasi dövləti fərqləndirən alman filosofu vətəndaş cəmiyyəti adı altında mahiyyət etibarilə burjuva dövlətini nəzərdə tuturdu. Onun fikrincə, “vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı dövlətin inkişafından sonra gəlsə də, o, ailə və dövlət arasında ayırıcı pillədir, çünki o, mövcud olmaq üçün müstəqil dövlətin olmasını tələb edir. Lakin vətəndaş cəmiyyəti, yaxud vətəndaş cəmiyyəti ideyası müasir dünyada yaranmışdır” [1, s.224].

F.Hegel bunu öz dövrünün bir çox yeni dövlətşünaslarının dövlətə dair digər baxışları ilə irəli sürə bilməmələri ilə əlaqələndirirdi. Mütəfəkkir vətəndaş cəmiyyətinə dair fəlsəfi mülahizələrini bir növ yekunlaşdıraraq cəmiyyətdə aşağıdakı üç məqamın mövcudluğunu xüsusi olaraq qeyd edirdi:

1. tələbatların vasitələnməsi və tək olanın öz işi vasitəsilə təmin olunması və onun bu işi vasitəsilə bütün başqalarının - tələbatlar sisteminin təmin olunması;
2. yuxarıda qeyd edilən vasitələnmədə olan ümumi azadlığın gerçəkliyi, mülkiyyətin ədliyyə (qanunla - kursiv bizindir) ilə himayə olunması;
3. yuxarıda göstərilən sistemlərdə qalmış təsadüflə mübarizə aparılmasına qayğı və xüsusi marağa ümumi kimi polis və korporasiya vasitəsilə himayədarlıq göstərilməsi [1, s.229].

K.Marksın (1818-1883) gənc yaşlarında gənc hegelçilər adlanan fəlsəfi məktəbin üzvlərindən biri olmuşdur. Sonralar Feyerbax fəlsəfəsinin təsiri altında materializm mövqelərinə keçmiş və son nəticədə özünü müstəqil fəlsəfi təlimi yaratmışdır.

K.Marksın yaratdığı fəlsəfi təlim dialektik materializm idi. Tədqiqatçıların fikrincə, Marks XIX əsrin mütəfəkkirlərindəndir ki,

onun təlimi XX əsrdə insanların taleyinə böyük təsir göstərmişdir [4, s.167].

K.Marksın fəlsəfi təlimi, eləcə də marksizm fəlsəfəsi klassik alman fəlsəfəsinin və XIX əsrin 40-cı illərində Avropada sosializm və kommunizm ictimai hərəkətinin təsiri altında formalaşmışdır. Marks öz qarşısına kommunizmi fəlsəfi cəhətdən əsaslandırma vəzifəsi qoyulmuşdu. Bu zaman o, xeyli dərəcədə L. Feyerbaxın antropoloji materializminə əsaslanmışdır. Fəlsəfi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, Marksın xidməti ondadır ki, o, unudulmuş dialektik metodu ilk dəfə yenidən meydana çıxarmışdır [5, s.232-233].

K.Marks yazırdı ki, “insan vətəndaş cəmiyyətində başqalarına vasitə kimi baxır özünü də vasitə qismində görür və bununla da onun özü özgə qüvvələrin oyuncağına çevrilir. [8, s.391]. Vətəndaş cəmiyyəti də, hər şeydən əvvəl, istehsalat və mübadilə sferasında iqtisadi mənafelər naminə yaradılır. Marks, bu müləhizəsi ilə Hegelin ardıcılı kimi çıxış etsə də, həmkarına nisbətən fərqli mövqe tuturdu. O, Hegelin vətəndaş cəmiyyətinə münasibətdə dövlətin birinciliyi haqqında tezisini rədd edirdi.

K.Marks cəmiyyətin inqilabi yolla dəyişdirilməsində və ya yenidən qurulmasında dövləti “inkar edilməsi”nin əvəzi olaraq kommunizm formasına üstünlük verirdi. Cəmiyyətin ancaq bu pilləsində özfəaliyyət maddi həyata uyğun gəlir ki, bu da fərdlərin bütöv fərd kimi inkişafına və hər cür qeyri-mütəşəkkilliyinin aradan qaldırılmasına müvafiqdir. Eynilə də əməyin özfəaliyyətinə çevrilməsi, həmçinin əvvəlki məhdud ünsiyyətin fərdlərin bir fərd kimi iştirak etdikləri ünsiyyətə çevrilməsi bir-birinə müvafiqdir.

K.Marks yazırdı ki, “vətəndaş cəmiyyəti məhsuldar qüvvələrin müəyyən inkişaf pilləsi çərçivəsində fərdlərin bütün maddi ünsiyyətini əhatə edir. Bu cəmiyyət müəyyən pillənin bütün ticarət və sənaye həyatını əhatə edir və buna görə də dövlət və millət çərçivəsindən kənara çıxır, hərçənd digər tərəfdən, kənarda yenə də millət şəklində ortaya çıxmalı və daxilə dövlət şəklində qurulmalıdır” [3, s.74]. Zəmanəsinin böyük mütəfəkkiri öz müasirlərindən fərqli olaraq dövlətlə müqayisədə

vətəndaş cəmiyyətinin birinciliyini təsdiq edirdi.

K. Marks vətəndaş cəmiyyətini tarixin təbii məhsulu kimi təsəvvür edir. Onun müləhizəsinə görə vətəndaş cəmiyyəti ifadəsi XVIII əsrdə, mülkiyyət münasibətləri antik və orta əsr ümumiliyindən azad olub qurtulduğu zaman əmələ gəlmişdir.

Vətəndaş cəmiyyəti belə bir cəmiyyət olaraq, ancaq burjuaziya ilə birlikdə inkişaf edir; lakin bilavasitə istehsalatdan və ünsiyyətdən inkişaf edən və bütün zamanlarda dövlətin və sair üstqurumun bazisini təşkil edən ictimai təşkilat da həmişə eyni adla göstərilmişdir” [3, s.74]. K.Marksın bu müləhizəsində işlətdiyi üstqurum ifadəsi dialektik materializm deyil, bir idealist mövqedən işlədilmişdir.

K.Marksın fəlsəfi təliminə uyğun olaraq “mənşəyi orta əsrlərdən başlanan xalqlarda tayfa mülkiyyəti yalnız bir sıra müxtəlif qəbilələrdən feodal torpaq mülkiyyətindən, daşınar korporativ mülkiyyətindən, manufaktura kapitalından keçdikdən sonra dönüb iri sənayenin və ümumi rəqabətin doğulduğu kapitala çevrilir, hər cür ümumilikəlamətini bir tərəfə atan və mülkiyyətin inkişafı üzərində dövlətin hər cür təsirini aradan qaldıran xalis xüsusi mülkiyyət olur”. “Xüsusi mülkiyyətin ümumilikdən azad olub ayrılması nəticəsində vətəndaş cəmiyyəti ilə yanaşı olaraq və bunun xaricində dövlət müstəqil cütlük kəsb etdi; həqiqətdə dövlət ancaq elə bir təşkilat formasıdır ki, burjualar - istər ölkənin xaricində, istərsə də daxilində - öz mülkiyyəti və mənafeyini qarşılıqlı olaraq, təminat altına almaq üçün bu formanı labüdən qəbul etməlidirlər [3, s.75].

Vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyası rus filosofları tərəfindən də inkişaf etdirilmişdir. Rus filosoflarının fəlsəfi görüşlərində vətəndaş cəmiyyətinin əsas fəlsəfi problemləri bu fenomenin həqiqi mənasını aşkara çıxarmaq səyi ilə bağlı olmuşdur. Liberallar əsas diqqəti vətəndaş cəmiyyətinin fərdi aspektlərinə yönəlmişlər. Liberal mühafizəkarlığın böyük nümayəndələrindən biri olmuş B.N.Çiçerinin düşüncələrinə uyğun olaraq vətəndaş cəmiyyətinin məzmunu hüquqla müəyyənləşdirilən fərdi,

maddi və mənəvi mənafelər təşkil edir. Mənafe insanın öz qarşısına qoyduğu məqsəddir.

B.N.Çiçerin elə güman edirdi ki, cəmiyyətin dövlətin ancaq bir hissəsi olduğunu etibar etmək lazımdır. Cəmiyyət hadisələri müstəqil sahəsi deyil. Deməli, etiraf etmək lazımdır ki, mülki hüquq dövlət hüququnun bir hissəsini təşkil edir. Onun fikrincə, vətəndaş cəmiyyətinin tərkibinə daxil olan mənafelər ikili xarakterə malikdir. Bunlar maddi və mənəvi mənafelərdən ibarətdirlər. Rus filosofu təsdiq etməyə çalışırdı ki, iqtisadi prosesin hərəkətverici qüvvəsini şəxsi mənafelər təşkil edir, deməli, maddi rifaha göstərilən cəhd vətəndaş cəmiyyətinin məzmununa xidmət edir. Rus fəlsəfəsində vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının inkişaf etdirilməsində filosof və psixoloq Semyon Lyudviqoviç Frankın (1877-1950) xüsusi xidmətləri olmuşdur. Əgər Çiçerin vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının liberal variantını tədqiq etmişdirsə, Frank vətəndaş cəmiyyəti anlayışının mahiyyətini itirib hüquqi mövqelərdən təhlil etməyə səy göstərmişdir.

S.L.Frank vətəndaş cəmiyyətinin fərdiyyətçilik cəhətdən başa düşülməsinin liberalizmə xas olan variantının əleyhinə çıxmışdır. Bundan başqa o, vətəndaş cəmiyyətinə dair konsepsiyanın tam aradan qaldırılması haqqında sosialist doktrinasını tamamilə rədd etmişdir. Vətəndaş cəmiyyəti anlayışının etik məzmununu açmağa səy göstərən filosof təkid edirdi ki, cəmiyyətin ayrı-ayrı elementləri arasında “molekulyar” əlaqələrin olması onların üzvi daxili birliyi haqqında şəhadət verir [9, s.427].

S.L.Frank təsdiq edirdi ki, fərdlər bir-birilə təsadüfən toqquşan və özündə həqiqi varlığa malik olan atomların mahiyyəti deyil, üzvi təmin həqiqi üzvləridir [9, s.427].

Filosofun fikrincə, ontoloji varlığın və vətəndaş cəmiyyətinin funksional teoloji mənasını da bu təşkil edir. O, ayrı-ayrı insanların mənafelərinin təmin edilməsi üçün xarici vasitə deyil, ictimai əməkdaşlığı zəruri forması, xidməti forması, sosial təminin ayrı-ayrı üzvlərinin azad iradə ifadəsi vasitəsilə obyektiv həqiqətin gerçəkləşdirilməsidir. Cəmiyyətin strukturundakı fərdiyyətçilik məqamına uyğun

olaraq bir sıra ayrıca, bir-birindən asılı olmayan qruplara parçalanmalıdır. Cəmiyyətin fəal qüvvələrin xüsusi mərkəzlərinə parçalanması ictimai həyatın məqsədi deyil, onun funksiyasıdır. Lakin bu, zəruri olan funksiyadır və cəmiyyətin fəvqəlfərdi məqsədlərinin birliyi kimi təzahür edir.

Vətəndaş cəmiyyətinin anlayışına belə etik-hüquqi yanaşma S.L.Frankın fəlsəfəsi təliminin mərkəz xəttini təşkil edir. Buna görə də filosof şəxsiyyətin azadlığını hüquq və vəzifənin vəhdətində nəzərdən keçirir. S.L.Frank yazır; “şəxsiyyətin azadlığı... anadangəlmə və ilkin hüquq deyil, ictimai vəzifədir. O, funksional dəyərə malikdir; bütün subyektiv hüquqlar kimi o da vəzifəsinin refleksi, varlığın forması kimi təzahür edir...” [9, s.427].

S.L.Frankın fəlsəfi düşüncəsinə uyğun olaraq şəxsiyyətin nə maraqlı və nə də hüququ deyil, düzgünlüyə xidmət etmək maraqları cəmiyyətin ayrı-ayrı, hüquqla müdafiə olunan azad fəallıq mərkəzlərinə parçalanmasını tələb edir. Bu da öz növbəsində azad fəal mərkəzləri hər birinin lazımi azad sfera ilə təmin olunmasına şərait yaradı. Cəmiyyət üzvlərinin müstəqilliyi, onların hər birinin ontoloji cəhətdən əsaslandırılmış sərbəstliyi onların qarşılıqlı əlaqəsinin, ictimai birliyinin zəruri formasıdır. Frankın mülahizəsinə görə həmrəylik başlanğıcları və azadlıq üzvi çoxbirlikdən ibarət olan cəmiyyətin təbiətindən doğur, hüququn ayrı-ayrı subyektlərinə parçalanmış cəmiyyətdə azad iradə ifadəsi vasitəsilə öz təcəssümünü tapır” [9, s.429].

S.L.Frankın etirafına görə vətəndaş cəmiyyətinin strukturunu normallaşdıran hüquq dövlət tərəfindən tam şəkildə dekretləşdirilə bilməz, çünki o öz məzmununda ancaq həyatı praktika əsasında təşəkkül tapmış münasibətləri ehtiva edir. Bunlar həm də intuitiv hüquq düşüncəsi ilə sanksiyalaşdırılan münasibətlərdir [9, s.429]. Ona görə də vətəndaş cəmiyyətinin hüquqi tənzimlənməsinə S.L.Frank tərəfindən spesifik aralıq həlqə kimi baxılır. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti məhz həmin aralıq həlqədə üzvi surətdə birləşir, dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin vəhdəti yaranır.

S.L.Frankın fikrincə vətəndaş cəmiyyəti dövləti nəinki özündən kənarda nəzərdə tutmur, məhz hüququn sayəsində onların qarşılıqlı birliyini yaradır. Vətəndaş cəmiyyəti özündə dövlət başlanğıcını təcəssüm etdirir. Dövlət də öz növbəsində cəmiyyətdə tam surətdə təşəkkül tapmış münasibətlərin əks olunmasından ibarətdir. Deməli, dövlət hakimiyyətinin vətəndaş cəmiyyətinin özünün mövcudluğu şəraitində məhdudiyyəti zəruri şəkil alır. Dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti lazımi hüdudları aşma bilməz və bu, vətəndaş cəmiyyətinin dövlətin özü ilə birlikdə fəaliyyət prinsiplərinə zidd olardı. Həmin prinsiplərin pozulması vətəndaş cəmiyyətinin varlığı üçün təhlükədən başqa bir şey deyildir.

Yuxarıda qeyd edilənlər baxımından S.L.Frank dövlətin vəzifələrini daha da kompleksləşdirməyə meyil göstərir. Filosofun mövqeyinə görə dövlətin vəzifələri fəaliyyəti hüdudlarından kənara çıxmamalıdır. Həmin vəzifələr özündə planlı-təşkilati fəaliyyəti əks etdirməlidir. Hər bir təşkilatilik məhz azadlığın təşkilindən ibarətdir [9, s.425]. Bu həm də özündə tam əməkdaşlığı ehtiva edir.

S.L.Frankın fəlsəfi təliminə uyğun olaraq dövlətin birliyindən fərqli olaraq vətəndaş cəmiyyətinin birliyi ictimai birlikdir, azad iradə istifadəsinə əsaslanan əməkdaşlıqdır. Belə birlik özündə eyni zamanda cəmiyyətin ayrı-ayrı

üzvlərinin azad sazişini təcəssüm etdirir. Filosofun mülahizəsinə görə vətəndaş cəmiyyətinin hüquqi formasını müqavilə, saziş təşkil edir. Üstəlik, cəmiyyət haqqında “müqavilə” nəzəriyyəsi onun birliyini və mütəşəkkilliyini təcəssüm etdirməklə yanaşı, eyni zamanda da təbii hüquq nəzəriyyəsinin müddəalarına söykənir.

Qeyd etmək zəruridir ki, təbii hüquq nəzəriyyəsi təkcə vətəndaş cəmiyyətinin hüquqi forması deyil, həm də dövlətin və hüququn özünün mənşəyinə dair ictimai müqavilə nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Vətəndaş cəmiyyəti sanki molekulyar ictimai əlaqədir və o, daxilən ayrı-ayrı azad, sərbəst elementlərin birliyindən ibarətdir.

Beləliklə, S.L.Frankın vətəndaş cəmiyyətinin anlayışı haqqında hüquqi düşüncələri vətəndaş cəmiyyəti haqqında klassik konsepsiyalar içərisində özünəməxsus orijinallığı və bir sıra yenilikləri ilə diqqəti cəlb edir. Həmin düşüncələr təkcə öz formalaşdığı dövrdə deyil, müasir dövrdə vətəndaş cəmiyyətinə dair konsepsiyaların təşəkkülü və formalaşmasına xeyli təsir göstərmişdir. Filosofun mövqeyi bir tərəfdən obyektivliyi, digər tərəfdən isə vətəndaş cəmiyyətinin anlayışı istiqamətində bu cəmiyyətin mahiyyətinin açılmasına kömək etməsi ilə əlamətdardır.

Ədəbiyyat:

1. Hegel. Hüquq fəlsəfəsi/ tərcüməçi A.Tağıyev. Bakı, Nərgiz, 2007, s.376
2. Hegel. Ruh fəlsəfəsi/ tərcüməçi. A.Tağıyev. Bakı, 2003, s. 458
3. Marks K. Engels F. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, 1-ci cild. Bakı, Azər nəşr, 1978
4. Rüstəmov Y.İ. Fəlsəfənin əsasları. Bakı. “Elm”, 2004, s. 229
5. Şükürov A.M. Fəlsəfə. Bakı, “Çıraq, 2008, s.491
6. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., Художественная литература. 1990, с. 543
7. Кант И. Собр. Соч. М., Наука, 1994. Т.8, с.153
8. Маркс К. Энгельс Ф. Соч. Т.1, с.391
9. Франк С. Л. Духовные основы общества: введение в социальную философию. Л., 1991, с.425
10. Хейзинга И. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. М., Наука, 1988, с.540
11. Чичерин Б.Н. Избранные труды, СПб, 1998, с.288

Açar sözlər: vətəndaş cəmiyyəti, hüququn aliliyi, mülki hüquq, müqavilə

Mehriban Babakhanova

*Azerbaijan University of Languages, International Relations Department,
Ph.D. in Law, Associate Professor*

CLASSICAL CONCEPTIONS OF CIVIL SOCIETY

ABSTRACT

The article examines the philosophical and legal foundations of civil society through major classical theories. Civil society is defined as a sphere distinct from the state, where individual liberty and private-law relations are realized. Its historical emergence is traced to institutions such as free cities, communes, guilds, and corporations. The discussion juxtaposes Kant's ideas of freedom and equality, Hegel's framework of the civil society–state relationship and law as “realized freedom,” and Marx's thesis on the primacy of economic relations, situating civil society within the domains of production and exchange. In Russian thought, Chicherin's concept of legally framed individual interests and Frank's ethical-legal account (unity of right and duty, contract, and social solidarity) are highlighted. The paper concludes that civil society evolves as an autonomous yet interdependent sphere vis-à-vis the state, institutionalizing individual freedom through private-law mechanisms and historically grounded social structures.

Keywords: *civil society, rule of law, private law, contract*

Мехрибан Бабаханова

*Доцент кафедры Международных отношений
Азербайджанского Университета Языков, доктор философии по праву*

КЛАССИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ О ГРАЖДАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

РЕЗЮМЕ

Статья анализирует философско-правовые основания гражданского общества сквозь призму классических теорий. Гражданское общество понимается как отличная от государства сфера реализации частной свободы и частноправовых отношений, прослеживаются его исторические истоки в институтах свободных городов, коммун, гильдий и корпораций. Рассматриваются идеи Канта о свободе и равенстве, концепция Гегеля об отношениях “гражданское общество – государство” и о праве, как “воплощении свободы”, а также тезис Маркса о первичности экономических отношений и укоренённости гражданского общества в сфере производства и обмена. В русской мысли сопоставляются чичеринская модель индивидуальных интересов, определяемых правом, и этико-правовая трактовка Франка (единство права и долга, договор и общественная солидарность). Делается вывод о том, что гражданское общество исторически и социологически формируется как автономная, но взаимосвязанная с государством система, институционально опосредующая свободу личности и частное право.

Ключевые слова: *гражданское общество, верховенство права, частное право, договор*